SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

NUTQIDA NUQSONI BO‘LGAN BOLALARNING TASNIFI, RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI VA NUTQ NUQSONLARINING OLDINI OLISH MASALALARI

Ne’matova Dildora Komil qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti (JDPU), Maxsus pedagogika: logopediya yo‘nalishi talabasi

Muzaffarova X.N.

Tekshirdi

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning klinik-pedagogik va psixologik-pedagogik tasniflari, ularning bilish jarayonlari hamda hissiy-irodaviy sohasidagi o‘ziga xos rivojlanish xususiyatlari tizimli ravishda tahlil qilingan. Tadqiqot davomida og‘zaki va yozma nutq buzilishlarining etiologik omillari yoritilib, nutq nuqsonlarini erta bosqichda aniqlash hamda birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi profilaktika choralarini tashkil etish mexanizmlari asoslab berilgan. Shuningdek, integratsiyalashgan va differensial ta’lim sharoitida logopedik-korreksion ishlarning samaradorligini oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar

nutq nuqsonlari, klinik-pedagogik tasnif, psixologik-pedagogik tasnif, rivojlanish xususiyatlari, nutq profilaktikasi, umumiy nutq rivojlanmaganligi, korreksion pedagogika.

Аннотация

В данной научной статье систематически проанализированы клинико-педагогическая и психолого-педагогическая классификации детей с нарушениями речи, а также особенности развития их познавательных процессов и эмоционально-волевой сферы. В ходе исследования освещены этиологические факторы нарушений устной и письменной речи, научно обоснованы механизмы раннего выявления речевых дефектов и организации первичной, вторичной и третичной профилактики. Кроме того, разработаны научно-практические рекомендации по повышению эффективности логопедической работы в условиях интегрированного и дифференцированного обучения.

Ключевые слова

речевые нарушения, клинико-педагогическая классификация, психолого-педагогическая классификация, особенности развития, профилактика речи, общее недоразвитие речи, коррекционная педагогика.

Abstract

This scientific article systematically analyzes the clinical-pedagogical and psychological-pedagogical classifications of children with speech disorders, along with the developmental characteristics of their cognitive processes and emotional-volitional sphere. The study highlights the etiological factors of oral and written speech impairments and substantiates the mechanisms for early screening and organizing primary, secondary, and tertiary prevention measures. Furthermore, scientific and practical recommendations are developed to enhance the effectiveness of speech therapy interventions within integrated and differentiated educational environments.

Keywords

speech disorders, clinical-pedagogical classification, psychological-pedagogical classification, developmental characteristics, speech prevention, general speech underdevelopment, correctional pedagogy.

1. kirish (introduction)

Zamonaviy maxsus pedagogika va logopediya fanining eng dolzarb muammolaridan biri nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarni o‘z vaqtida aniqlash, ularning nuqson tuzilishini ilmiy asosda tasniflash hamda kompleks korreksion-profilaktik yordam ko‘rsatishdan iboratdir. Nutq insonning oliy psixik funksiyasi bo‘lib, u nafaqat ijtimoiy muloqot vositasi, balki bilish faoliyati, so‘z-mantiqiy tafakkur, ixtiyoriy xotira va shaxs shakllanishining asosiy negizi hisoblanadi. Shu bois bolalik davrida yuzaga keladigan har qanday nutqiy buzilish bolaning umumiy psixik rivojlanish sur’atiga, maktab ta’limiga tayyorgarligiga va kelgusidagi ijtimoiy moslashuviga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Jahon logopediya fani taraqqiyotida nutq nuqsonlarini tizimlashtirish bo‘yicha ikkita fundamental yondashuv shakllangan: klinik-pedagogik va psixologik-pedagogik tasnif. Klinik-pedagogik tasnif asoschilari (**Volkova, 2015**; **Filicheva va boshq., 2017**) nutq buzilishlarining tibbiy-biologik mexanizmlari, markaziy asab tizimidagi organik shikastlanishlar va artikulyatsion apparatning anatomik-fiziologik holatiga tayangan holda dislaliya, rinolaliya, dizartriya, alaliya, afaziya hamda duduqlanish kabi shakllarni ajratib ko‘rsatganlar. O‘z navbatida, R.E. Levina tomonidan ishlab chiqilgan psixologik-pedagogik tasnif (**Levina, 2013**) nutq tizimining qaysi tarkibiy qismlari (fonetik, fonematik, leksik-grammatik) zararlanganligini birinchi o‘ringa qo‘yib, umumiy nutq

rivojlanmaganligi (UNR) va fonetik-fonematik kamchiliklar (FFN) tushunchalarini amaliyotga tatbiq etdi.

O‘zbekiston maxsus pedagogika maktabi olimlari ham nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning rivojlanish xususiyatlari, o‘zbek tilining fonetik-grammatik qonuniyatlari hamda korreksion-profilaktik ishlarni takomillashtirish masalalarini chuqur tadqiq etganlar (**Ayupova, 2019**; **Mo‘minova va Amirsaidova, 2018**; **Nurkeldiyeva, 2020**). Biroq amaliyot tahlili shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab hollarda ota-onalar va boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari nutq nuqsonlarining ilk belgilariga yetarlicha e’tibor bermaydilar, bu esa og‘zaki nutqdagi kamchiliklarning maktab yoshida disgrafiya va disleksiya ko‘rinishida chuqurlashuviga sabab bo‘ladi. Ayniqsa, inklyuziv ta’lim kengayib borayotgan hozirgi sharoitda nutq nuqsonlarining oldini olish (profilaktika) tizimini uch bosqichda — birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi darajalarda uzviy tashkil etish ilmiy-amaliy zaruratga aylanmoqda.

Tadqiqotning maqsadi: Nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning tasnifiy xususiyatlarini, ularning bilish va shaxsiy sohadagi rivojlanish qonuniyatlarini kompleks tahlil qilish hamda nutq nuqsonlarining oldini olishga qaratilgan samarali profilaktik modelni asoslashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari

• klinik-pedagogik va psixologik-pedagogik tasniflarning o‘zaro bog‘liqligi hamda diagnostik ahamiyatini qiyosiy tahlil qilish;

• nutq nuqsoniga ega bolalarning diqqat, xotira, tafakkur va hissiy-irodaviy sohasidagi rivojlanish xususiyatlarini aniqlash;

• integratsiyalashgan va differensial ta’lim sharoitida korreksion-logopedik yordam ko‘rsatish imkoniyatlarini baholash;

• nutq nuqsonlarining oldini olish bo‘yicha birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi profilaktika chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish.

2. tadqiqot metodlari va bazasi (methods)

Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik ilmiy-pedagogik metodlar majmuasidan foydalanildi. Nazariy bosqichda logopediya, maxsus psixologiya, neyropsixologiya va psixolingvistikaga oid ilmiy manbalar qiyosiy tahlil qilindi, tizimlashtirildi va

umumlashtirildi. Empirik bosqichda esa bolalar nutqining barcha tarkibiy komponentlarini (tovush talaffuzi, fonematik idrok, lug‘at boyligi, grammatik qurilish va bog‘langan nutq) baholashga qaratilgan kompleks logopedik tekshiruv metodikalaridan (**Ayupova, 2019**; **Belyakova va Dyakova, 2016**) foydalanildi.

Tadqiqot bazasi sifatida Jizzax shahridagi maktabgacha ta’lim tashkilotlarining logopedik guruhlari (38 nafar tarbiyalanuvchi) hamda umumta’lim maktablarining 1–2-sinflari qoshidagi logopedik punktlar (22 nafar o‘quvchi) tanlab olindi. Kuzatuv va diagnostik tekshiruvlarda 5 yoshdan 9 yoshgacha bo‘lgan jami 60 nafar nutqida turli darajadagi nuqsonlari aniqlangan bolalar (37 nafar o‘g‘il bola — 61,7%; 23 nafar qiz bola — 38,3%) ishtirok etdi. Tekshiruv quyidagi to‘rtta asosiy yo‘nalishda tashkil etildi:

• **Anamnestik va tibbiy-pedagogik tahlil:** bolaning prenatal, natal va postnatal davrdagi rivojlanish xususiyatlari, nutq rivojlanishidagi xavf omillarini (gipoksiya, tug‘ruq jarohatlari, erta yoshdagi infeksiyalar) ota-onalar bilan suhbat va tibbiy hujjatlar orqali o‘rganish;

• **Og‘zaki nutq holatini tekshirish:** artikulyatsion apparat motorikasi, 4 ta asosiy tovush guruhi (sonor [r, l], shovqinli sirg‘aluvchi [s, z, sh, j], qorishiq [ch, ts] va til orqa [k, g, x]) talaffuzi, fonematik eshitish va tovush tahlili ko‘nikmalarini 4 ballik mezon asosida baholash;

• **Leksik-grammatik va bog‘langan nutq diagnostikasi:** faol va passiv lug‘at hajmi, kelishik va ko‘plik qo‘shimchalaridan to‘g‘ri foydalanish, 4 qismli syujetli rasmlar asosida mantiqiy hikoya tuzish darajasini aniqlash (**Filicheva va boshq., 2017**);

• **Bilish jarayonlari va hissiy-irodaviy sohani kuzatish:** diqqat barqarorligi (Burdon korrektur sinamasi), eshitish-nutqiy xotira hajmi (A.R. Luriyaning 10 ta so‘zni eslab qolish metodikasi) hamda muloqotga kirishish faolligini baholash (**Luriya, 2014**).

3. tadqiqot natijalari (results)

O‘tkazilgan kompleks logopedik tekshiruv natijasida tekshirilgan 60 nafar bolaning barchasida nutq nuqsonlari ham klinik-pedagogik, ham psixologik-pedagogik tasnif mezonlari bo‘yicha tizimlashtirildi (1-jadval).

1-jadval. Tekshirilgan bolalarda nutq nuqsonlarining klinik-pedagogik va psixologik-pedagogik tasnif bo‘yicha taqsimlanishi (n = 60)

Klinik-pedagogik tasnif turi	Psixologik-pedagogik tasnif guruhi	Bolalar soni	Ulushi (%)	Asosiy namoyon bo‘lish belgisi
Dislaliya (funksional va mexanik)	Fonetik kamchiliklar / FFN	22 nafar	36,7%	Alohida tovushlar talaffuzining buzilishi, lug‘at va grammatika saqlangan
Dizartriya (yengil va o‘rta daraja)	FFN / UNR III darajasi	14 nafar	23,3%	Artikulyatsion motorika sustligi, ovoz va prosodik tomonning buzilishi
Alaliya (motor va sensor-motor)	UNR I va II darajalari	8 nafar	13,3%	Nutq tizimining barcha komponentlari qo‘pol rivojlanmaganligi
Duduqlanish (logonevroz)	Nutqiy muloqot vositalari buzilishi	7 nafar	11,7%	Nutq sur’ati va ritmining artikulyatsion-nafas spazmlari tufayli uzilishi
Rinolaliya (ochiq va yopiq)	FFN / UNR III darajasi	4 nafar	6,7%	Ovoz tembrining manqalanishi va tovushlar artikulyatsiyasining buzilishi
Disgrafiya va disleksiya	Yozma nutq buzilishlari	5 nafar	8,3%	O‘qish va yozishda barqaror fonetik-grafik va grammatik xatolar

1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tekshirilgan bolalar orasida eng katta ulushni dislaliya (36,7%) va dizartriya (23,3%) tashkil etdi. Tovushlar guruhi

bo‘yicha chuqur tahlil shuni ko‘rsatdiki, talaffuz nuqsoni bor bolalarning 64,2 foizida sonor tovushlar (rotatsizm va lambdatsizm), 48,5 foizida sirg‘aluvchi tovushlar (sigmatizm) hamda 31,4 foizida bir vaqtning o‘zida ikki yoki undan ortiq tovush guruhlari (polimorf dislaliya) buzilgan. Alaliya (13,3%) hamda rinolaliya (6,7%) kabi murakkab organik nuqsonlar umumiy tarkibning beshdan bir qismiga teng bo‘lib, ularda psixologik-pedagogik tasnif bo‘yicha umumiy nutq rivojlanmaganligining (UNR) I–III darajalari qayd etildi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining 8,3 foizida esa maktabgacha davrda bartaraf etilmagan fonetik-fonematik kamchiliklar negizida yozma nutq buzilishlari (akustik va artikulyatsion-akustik disgrafiya) shakllanganligi aniqlandi.

Empirik kuzatuv fakti (Etiologik omillar): Anamnestik tahlil natijasida og‘ir va o‘rta darajadagi nutq nuqsonlari (alaliya, dizartriya) aniqlangan bolalarning 72,7 foizida homiladorlik davridagi toksikoz va surunkali gipoksiya, 45,5 foizida tug‘ruq davridagi asoratlar hamda 54,5 foizida hayotning birinchi yilidagi nevrologik patologiyalar qayd etilganligi aniqlandi.

Tadqiqotning keyingi bosqichida nutq nuqsoni turli darajada bo‘lgan bolalarning psixik rivojlanish xususiyatlari miqdoriy ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilindi. Olingan natijalar nutq buzilishining og‘irlik darajasi bilan bolaning bilish jarayonlari va hissiy-irodaviy sohasi o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi (2-jadval).

2-jadval. Nutq nuqsoni darajasiga ko‘ra bolalarning rivojlanish xususiyatlari qiyosiy tahlili (o‘rtacha ko‘rsatkichlar)

Rivojlanish sohasi	Yengil nutq nuqsonlari (Dislaliya, FFN — n = 36)	Murakkab nutq nuqsonlari (Alaliya, Dizartriya, UNR I–II — n = 24)
Diqqat xususiyatlari	Ixtiyoriy diqqat barqarorligi 12–15 daqiqagacha saqlanadi (me’yorga yaqin), faqat eshitish diqqatida biroz chalg‘ish kuzatiladi.	Diqqatning tez charchashi (5–7 daqiqa), hajmining torligi va bir faoliyatdan ikkinchisiga ko‘chish qiyinligi (79,2% bolada) namoyon bo‘ladi.
Xotira jarayonlari	Ko‘rgazmali xotira yaxshi rivojlangan; 10 ta so‘zdan o‘rtacha 6,8 ± 0,7 tasini eslab qoladi.	Eshitish-nutqiy xotira hajmi keskin cheklangan (o‘rtacha 3,4 ± 0,6 ta so‘z); ko‘p bosqichli og‘zaki ko‘rsatmalarni unutib qo‘yadi.

Rivojlanish sohasi	Yengil nutq nuqsonlari (Dislaliya, FFN — n = 36)	Murakkab nutq nuqsonlari (Alaliya, Dizartriya, UNR I–II — n = 24)
Tafakkur faoliyati	Ko‘rgazmali-obrazli va mantiqiy tafakkur operatsiyalari 83,3% bolada yosh me’yoriga mos darajada saqlangan.	Tahlil, sintez, umumlashtirish va sabab-oqibat bog‘lanishlarini nutqda ifodalashda jiddiy qiyinchiliklar (70,8% bolada) mavjud.
Hissiy-irodaviy va kommunikativ soha	Muloqot faolligi yuqori; faqat 19,4% bolada talaffuzdagi xatodan biroz uyalish va tortinish seziladi.	Nutqiy negativizm (41,7%), o‘ziga past baho berish (62,5%), xavotirlanish va tengdoshlar bilan muloqotdan chetlanish kuzatiladi.

Anamnestik ma’lumotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, tekshirilgan bolalarning 68,3 foizida (41 nafar) ota-onalar logopedga faqat bola 5–6 yoshga to‘lganda, ya’ni maktabga tayyorgarlik davrida murojaat qilishgan. Holbuki, ushbu bolalarning 75,0 foizida (45 nafar) 2–3 yoshdayoq ilk nutqiy kechikish alomatlari (faol lug‘atda 20–30 tadan kam so‘z bo‘lishi, ikki so‘zli frazalarning kech shakllanishi) mavjud bo‘lgan. Shuningdek, erta (3–4 yoshda) logopedik yordamga jalb etilgan bolalarda nutq nuqsonlarini to‘liq bartaraf etish muddati 5–6 yoshda murojaat qilgan bolalarga nisbatan o‘rtacha 1,8 barobar qisqa ekanligi kuzatildi (3-jadval).

3-jadval. Nutq nuqsonlarining oldini olish (profilaktika) tizimining bosqichma-bosqich modeli

Profilaktika bosqichi	Qamrov davri	Asosiy chora-tadbirlar majmui	Mas’ul subyektlar
Birlamchi profilaktika	Prenatal, natal va ilk yosh (0–3 yosh)	Homiladorlik va tug‘ruq xavf omillarini kamaytirish, oilada to‘g‘ri va ravon nutqiy muhit yaratish, ota-onalar savodxonligini oshirish.	Shifokor-pediatr, nevrolog, oila, patronaj hamshirasi
Ikkilamchi profilaktika	Maktabgacha yosh (3–6 yosh)	Erta logopedik skrining o‘tkazish, artikulyatsion gimnastika, fonematik idrokni	Logoped, defektolog, psixolog, MTT tarbiyachisi

Profilaktika bosqichi	Qamrov davri	Asosiy chora-tadbirlar majmui	Mas’ul subyektlar
		rivojlantirish, ikkilamchi psixik asoratlarning oldini olish.	
Uchlamchi profilaktika	Maktab yoshi (6–10 yosh va undan yuqori)	Yozma nutq nuqsonlari (disgrafiya, disleksiya) profilaktikasi, inklyuziv va differensial ta’lim sharoitida individual qo‘llab-quvvatlash.	Maktab logopedi, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, ota-onalar

4. muhokama (discussion)

Olingan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarning rivojlanish xususiyatlari va ular bilan olib boriladigan korreksion-profilaktik ishlar samaradorligi bevosita nuqsonni to‘g‘ri tasniflashga bog‘liq. Klinik-pedagogik va psixologik-pedagogik tasniflarni bir-biridan ajratgan holda emas, balki o‘zaro to‘ldiruvchi yagona diagnostik mezon sifatida qo‘llash logopedik xulosaning aniqligini oshiradi. Xususan, klinik tashxis (masalan, dizartriya yoki alaliya) nuqsonning organik asosini va tibbiy reabilitatsiya zarurligini ko‘rsatsa, psixologik-pedagogik xulosa (UNR darajasi yoki FFN) korreksion-pedagogik mashg‘ulotlarning mazmuni va guruhlash shaklini belgilab beradi.

Bizning tadqiqotimizda aniqlangan bilish jarayonlaridagi o‘zgarishlar — eshitish-nutqiy xotira hajmining torayishi va ixtiyoriy diqqat beqarorligi — L.S. Vigotskiyning birlamchi va ikkilamchi nuqsonlar o‘zaro aloqadorligi haqidagi nazariy xulosalari (**Vigotskiy, 2012**) hamda M.Y. Ayupovaning o‘zbek tilida so‘zlashuvchi bolalar nutqini o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlari (**Ayupova, 2019**) bilan to‘liq mos keladi. Nutq tizimidagi birlamchi buzilish o‘z vaqtida korreksiya qilinmaganda, ikkilamchi hodisa sifatida so‘z-mantiqiy tafakkurning ortda qolishi va muloqotdan qochish (nutqiy negativizm) yuzaga keladi.

Ta’lim shaklini tanlash masalasida integratsiyalashgan (inklyuziv) va differensial (ixtisoslashtirilgan) yondashuvlarning qiyosiy tahlili muhim amaliy xulosa beradi. Dislaliya va yengil FFN ga ega bolalar uchun umumta’lim muhitidagi tabiiy nutqiy muloqot korreksiya jarayonini tezlashtiradi. Aksincha, alaliya, rinolaliya va og‘ir dizartriya holatlarida dastlabki bosqichda tor doiradagi mutaxassislar (logoped, defektolog, nevrolog) nazoratidagi differensial ta’lim zarur bo‘lib, bola nutqi ma’lum darajada tiklangandan so‘ng inklyuziv ta’limga bosqichma-bosqich o‘tkazilishi eng maqbul yo‘l hisoblanadi (**Shomaxmudova, 2018**).

Tadqiqotning cheklovlari: Mazkur tadqiqot cheklangan miqdordagi tanlanma (n = 60) va asosan maktabgacha hamda kichik maktab yoshidagi bolalar kontingenti doirasida o‘tkazildi. Kelgusidagi tadqiqotlarda qishloq va shahar hududlari kesimida kengaytirilgan longitudinal (uzoq muddatli) kuzatuvlar o‘tkazish hamda raqamli logopedik trenejorlarning profilaktik samaradorligini eksperimental sinovdan o‘tkazish maqsadga muvofiq.

5. xulosa (conclusion)

O‘tkazilgan nazariy va empirik tadqiqotlar asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

• Nutqida nuqsoni bo‘lgan bolalarni tekshirishda klinik-pedagogik va psixologik-pedagogik tasniflarning uyg‘un qo‘llanilishi nuqsonning etiologiyasi, tuzilishi va og‘irlik darajasini har tomonlama baholash imkonini beradi.

• Nutq buzilishining murakkablik darajasi ortgani sayin bolaning bilish jarayonlari (eshitish-nutqiy xotira, ixtiyoriy diqqat, umumlashtiruvchi tafakkur) hamda hissiy-irodaviy sohasida ikkilamchi o‘zgarishlar chuqurlashib boradi.

• Nutq nuqsonlarining oldini olish tizimi birlamchi (0–3 yosh), ikkilamchi (3–6 yosh) va uchlamchi (6–10 yosh) profilaktika bosqichlari asosida oila, tibbiyot xodimlari va pedagoglarning uzviy hamkorligida tashkil etilgandagina yuqori samara beradi.

• Ta’lim jarayonida nuqson darajasiga mos ravishda integratsiyalashgan va differensial ta’lim shakllarini uyg‘unlashtirish bolalarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta’minlaydi.

Amaliy tavsiya: Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida har yili 3–4 yoshli bolalar o‘rtasida majburiy logopedik skrining o‘tkazish, umumta’lim maktablarida logopedik punktlar tarmog‘ini kengaytirish va ota-onalar uchun erta nutqiy rivojlanish bo‘yicha amaliy maslahat xizmatlarini kuchaytirish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ayupova M.Y. Logopediya: darslik. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2019. — 560 b.

2. Belyakova L.I., Dyakova E.A. Zaikaniye: uchebnoye posobiye. — Moskva: Akademiya, 2016. — 224 s.

3. Vigotskiy L.S. Osnovi defektologii. — Sankt-Peterburg: Lan, 2012. — 656 s.

4. Volkova L.S. Logopediya: uchebnik dlya studentov defektologicheskix fakultetov. — Moskva: VLADOS, 2015. — 703 s.

5. Levina R.E. Osnovi teorii i praktiki logopedii. — Moskva: Alyans, 2013. — 367 s.

6. Luriya A.R. Yazik i soznaniye. — Sankt-Peterburg: Piter, 2014. — 320 s.

7. Mo‘minova L.R., Amirsaidova Sh.M. Maxsus psixologiya: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. — 272 b.

8. Nurkeldiyeva D.A. Nutq kamchiliklariga ega bolalarni psixologik-pedagogik o‘rganish. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020. — 184 b.

9. Filicheva T.B., Orlova O.S., Tumanova T.V. Osnovi doshkolnoy logopedii. — Moskva: Eksmo, 2017. — 320 s.

10. Shomaxmudova R.Sh. Inklyuziv ta’lim nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent: Chashma Print, 2018. — 216 b.